

Rövşən ƏLİZADƏ*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**İstanbul Aydın Universiteti**e-mail: rovshen_alizade@yahoo.com*

TÜRK DASTANLARININ TƏSNİFATI, STRUKTUR ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ BAŞ QƏHRƏMANLARIN MISSİYASI

Xülasə

Türk dastan mətnlərinin şifahi olaraq söyləndiyi zaman limiti çox qədim dövrləri (eramızdan əvvəlki dövrü) əhatə edir. Qədim dastan söyləyiciləri olan “qam”, “ozan” tipləri türk xalqlarındakı müasir dastan söyləyicilərinin “əcdadlarıdır”. Türk qəhrəmanlıq dastanlarının bir çoxunda struktur xüsusiyyətləri baxımından bənzərliklər vardır. Türk dastanlarında qeyri-adi elementlərin zənginliyi, qəhrəmanların qeyri-adi varlıqlarla mübarizə etmələri və hər bir savaşı qələbə ilə sona çatdırmaları türk dastan gələniyinin orta qəhətlərindəndir.

Açar sözlər: türk, oğuz, dastan, folklor, təsnifat, struktur, qam, ozan

CLASSIFICATION OF TURKISH EPOSES, STRUCTURAL PROPERTIES, AND MISSION OF CHARACTERS

Summary

The narrating time limit of turkish epos texts covers ancient periods (BC). The ancient narrators such as “gam” , “ozan” are the ancestors of modern epos tellers. There are similarities in many of turkish heroism eposes from the structural point of view. The common ground of turkish epos tradition are the followings: the richness of the unusual elements of the turkish eposes, the struggle of heros with the extraordinary creatures, and the wars that ended with a victory

Key words: turkish, oghuz, epos, folklore, classification, structure, gam, ozan

КЛАССИФИКАЦИЯ, МИССИИ ГЛАВНЫХ ГЕРОЕВ И ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУР ТЮРКСКИХ ДАСТАНОВ

Резюме

Устное сказание текстов тюркских дастанов охватывает собой древние времена (период до нашей эры). Сказители древних дастанов, такие, как “гам” и “озан” являются “предками” современных сказителей тюркских народов. Во многих героических дастанах наблюдается схожесть структурных черт. Тюркские дастаны богаты присутствием необычных элементов, битвами главных героев против необычных созданий и победами во всех сражениях. Все перечисленное является объединяющим мотивом тюркских дастанов.

Ключевые слова: Тюрк, огуз, дастан, фольклор, классификация, структура, гам, озан

Məsələnin qoyuluşu: Əski türk dastanlarının söyləndikləri tarixdən xeyli sonra yazıya keçdiyi araşdırmalar yolu ilə təsdiq olunub. Dastanların ən əski nümunələrinin fərqli dil və ləhcələrdə yazıya alındığı və türk sahəsinə aid olmayan xarici mənəblərdə yer aldığı da bilinən bir məsələdir. Ancaq türk dastanlarının ilk olaraq necə və hansı üsullarla təhkiyə edildiklərinə dair qaneedici məlumatlara rast gəlinmir. Qarşılaşdığımız bir həqiqət var ki, o da türk dastanlarının İslam dininin təsiri nəticəsində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmasıdır.

İşin məqsədi: Bu yazımızda dastanların təsnifi və struktur özəllikləri ilə dastan qəhrəmanlarının məqsəd və hədəflərindən bəhs edəcəyik.

Epik növ olan dastan türk dillərində “dastan”, “epos”, “cır”, “comoq”, “alıptıg nımax”, “maadlılıq tool”, “olonxo”, “qay çörçök” və “qay şörçök” kimi terminlərlə adlandırılır. Türkiyə sahəsində “dastan” termini ilə janr baxımından nəzm və nəsr olan tarixi-

mənqəbəvi dastanlar nəzərdə tutulmaqla, eyni zamanda klassik ədəbiyyatın məsnəvi şəklində yazılan bəzi mənzum əsərləri və müəyyən hissələri mənsur tərzdə yazılan “Yusif ilə Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Dastan-ı Əhməd Hərami” və “Qabusnamə” kimi əsərlər də ifadə edilməkdədir. Bu sahədə eşqi və aşıqlərə məxsus evlilik mövzusunun əks etdirən və nəzm-nəsr qarışığından ibarət olan xalq hekayələrinin “dastan” termini içərisinə alınmadığı görülməkdədir. Ancaq bir çox türk xalqları arasında “dastan” termini ilə eşq və qəhrəmanlıq mövzulu mətnlərin bütünüünün nəzərdə tutulduğu diqqəti cəlb etməkdədir.

Dastanın türk şifahi gələnyində mənzum bir şəkildə ortaya çıxdığını qəbul edən xeyli sayda araşdırmaçılar var. Onlardan Ş.Elçin dastanı aşağıdakı kimi izah etməkdədir: “Şifahi gələnyə bağlı bu anonim məhsullar zaman və məkan içində cəmiyyətin idarəsini əllərində tutan “Qəhrəman-Bilgə” şəxsiyyətlərin mənqəbəvi və həqiqi həyatları ətrafında təşəkkül etmiş uzun, didaktik hekayələrdir” (3, 72).

Diqqəti çəkən məsələlərdən biri də yaradılış, tufan və qiyamətdən bəhs edən mifoloji mətnlərin bəzi araşdırmaçılar tərəfindən “dastan” kateqoriyasına daxil edilməsidir. Türkiyə türkcəsində və bəzi türk ləhcələrində “dastan” termini ilə yanaşı, yenə də farsca olan “namə” termini ilə özəlliklə mənsur dastanların adlandırılması ənənəsinin olduğu görülməkdədir. Örnək olaraq “Battalnamə”, “Danişməndnamə”, “Teymurnamə”, “Çingiznamə” və “Saltuqnamə” kimi mənsur dastan mətnlərini göstərə bilirik ki, bu dastanların bilavasitə “namə” termini ilə işarələndirilməsi diqqəti cəlb edir.

Ümumi türk sahəsinə aid olan dastan türk folklorunda, eyni zamanda digər millətlərin folklorunda müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçərək geniş bir sahəyə yayılmışdır. İslamiyyətdən öncə türk toplumlarına miras olaraq dastan vermiş türk dövlətləri Saka, Hun, Göytürk və Uyğur dövlətləri idi. Türk millətinin dastan şairləri tərəfindən yazılan böyük və bütün bir dastanın olmadığı bilinməklə bərabər, türk tarixində dastan söyləmək üçün lazım olan bütün şərtlərin olduğu da açıqlanmışdır. Bir millətin milli dastan yarada bilməsi üçün o millətin əfsanələr söyləməyə meyilli olması və çox əski tarixi dövrlərdə yaşaması gərəklidir. Türk millətinin tarixi də bu şəkildədir. Bu tarix başlanğıcdan günümüzə qədər dastan qəhrəmanları və qəhrəmanlıq olaylarıyla doludur. O qədr ki, türk milləti dastan həyatı yaşamaqdan, yeni – yeni dastanlar yaratmaqdan və söyləməkdən, əski dastanlarını toplayıb sıralamağa zaman tapa bilməmişdilər (2,10-11).

1. Dastanların təsnifatına dair.

F.Köprülü İslamiyyətdən öncəki türk dastan mətnlərinin xalqın mənzum təhkiyə üsulunda mövcud olduğunu və bu üsulun, ya da “texnologiya”nın İslami mərhələyə daşındığını qeyd edərək, türk dastanlarını tarixi dövrlərə və aid olduqları türk boyu və ya dövlətinə görə aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Əski türk, ya da “Xiyunq-Nu” mərhələsi: Alp Ər Tunqa, Oğuz;

2. “Göy türk”, ya da “Tu-kiie” mərhələsi: Tu-kiie (Göy türklərin) törəyişindən bəhs edən mətnlər: Ərgənəkön, Koroğlu;

3. “Uyğur” mərhələsi: uyğurların törəyişi, Maniheizm’in qəbulu ilə bağlı mətnlər (5, 44-63).

Fikrimizcə, F.Köprülü bu təsnifindəki “əski türk mərhələsi”nə aid etdiyi “Oğuz” təbiriylə uyğur variantı olaraq bilinən “Oğuz Kağan” dastanını nəzərdə tutmaqdadır.

F.Sümər uyğurca yazılan “Oğuznamə”nin və Rəşidəddin “Oğuznamə”sinin türkçülük şüurunun mahiyyəti haqqında olduqca sərrast bir fikir verdiyini vurğulamaqla, bəhsi keçən şüurun əsaslarını aşağıdakı müddəalar ilə ifadə etmişdir:

a) Oğuz xandan başlayaraq əsərin yazıldığı dövrə qədər türk aləmini, adları zikr edilən bu qövmlər təmsil etməkdədir: Oğuz (Türkmən), Uyğur, Qıpçaq, Qanlı, Qarluq, Qalac;

b) Türklərin də əski zamanlarda yaşamış monqolların Çingiz xanı kimi cahangir bir hökmdarları vardır. Bu cahangir hökmdarın adı Oğuz Kağandır (və ya xan);

c) Türk dünyası, Oğuz xanın etdiyi böyük fəthlər nəticəsində meydana gəlmişdir. Yəni türk qövmlərinin Beş-Balıq bölgəsindən Qara-Dənizin quzeyinə və Anadoluda Adalar Dənizinə qədər yayılmış olmaları Oğuz Xanın fəthlərindən irəli gəlmişdir;

ç) Oğuzlar Oğuz Xanın 24 nəvəsindən törəmişlər. Uyğurlar Oğuz Xanın öz qövmü və ya ona itaət edən türklərdir. Qıpçaq, Qanlı, Qarluq və Qalaclar da Oğuz Xanın bəylərindən törəmişlərdir;

d) Türklərin tarixi bölümündə Oğuz xan, qövmünü haqq dininə gətirmək üçün Tanrı tərəfindən göndərilən bir hökmdar olaraq göstərilir. Bununla həm qövmünə Allahın dinini gətirmiş, həm də böyük fəthlər həyata keçirmiş bir peyğəmbər hökmdara sahib olmaqla türklərin həm monqollar, həm də ərəblər qədər şərəfli və ya onlardan da şərəfli və üstün qövm olduqları ifadə edilmişdir (9, 364).

Yuxarıdakı fikirlərdə F.Sümər “Oğuznamə” gələniyi, türk etnokosmik şüurunun fəvqəladə olaylarından biri kimi dəyərləndirmişdir. Araşdırmaçı Oğuz Kağanı Tanrı oğlu, ilk insan, mədəni qəhrəman, demiurq və türk cahən dövlətinin qurucusu qismində səciyyələndirməklə, eyni zamanda, islamiyyətin təsiri nəticəsində Oğuz Kağanın məqsədli şəkildə dəyişdirilən və müsəlman ideologiyasına uyğunlaşdırılan funksiyasını da müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan, diqqəti çəkən məsələlərdən biri də islamiyyət sonrası türk kultür yaddaşında Oğuzun Tanrıoğlu olaraq deyil, Allahın nümayəndəsi – peyğəmbəri statusunda dəyər qazanmasıdır. Bu kontekstdə, təbii ki, islamiyyətin “Tanrıoğlu” motivini qəbul etməməsinə də diqqət edilməlidir. İslamiyyət öncəsi dönəmin təmsilçisi olan Oğuzun Tanrıoğlu olması olayı islam dini və kultüründəki peyğəmbərliyə də birəbir fakt sayıla bilər.

R.Qafarlı yazır: “Oğuznamə türk xalqlarının oğuz qrupunun şifahi epik ənənəsinin nəzm və nəsrə yaranan eposlarına orta çağların əvvəllərində yazıya alınarkən verilən addır. Hər bir xalqa aid epos yaradıcılığının spesifik cəhətləri olduğu kimi, oğuzların da dastanlarında başqalarından seçilən əlamətlər mövcuddur. Başlıcası ondan ibarətdir ki, xalq arasında yaşadığı çağlarda ötənlərə nəzər salıb nəticə çıxarmaq, tarixi hadisələrdən ibrət götürmək ön plana çəkilmiş, bu səbəbdən də mifoloji qatlardan gələn motivlərə də gerçəklik donu geydirilmişdir. “Oğuznamə” deyəndə hər şeydən əvvəl folklorla yazılı ədəbiyyatın bir nöqtədə birləşdiyi məqam yada düşməlidir. Ulu bir elin böyük zaman çərçivəsində düzüb-qoşduğu epik söyləmələr bir qələm sahibinin təxəyyülündən keçərək həmişəlik yazı yaddaşına köçürülür. Uzun əsrlər boyu on minlərin yaddaşından süzülə-süzülə gəlib qəlibləşən, daha doğrusu, xüsusi poetik formalara salınıb dastanlaşan mifoloji və tarixi əhvalat, əfsanə, rəvayətlər şifahi yaşama dövrünü başa çatdırır, bir fərdin istedadı, yaradıcılıq imkanları vasitəsi ilə kitabləşdirilməklə əbədi yaşama imkanı əldə edir. Faktlar göstərir ki, türkün təkə eposları deyil, başqa folklor əsərlərindən ibarət əlyazma mətnləri də Azərbaycanda XVII-XVIII yüzilliklərdə “oğuznamə” adlandırılırdı” (6, 577).

S.Rzasoy da yazır ki, “Oğuz Kağan” – oğuz etnosunu proyeksiyalandıran (inikas edən) dünya modeli (etnokosmik semantemlərin – mənaların paradiqması), “Oğuznamə” – “Oğuz Kağan” dünya modelini gerçəkləşdirən sözlü mətn universumudur” (8, 106).

Türk dastanları ilə bağlı yuxarıdakı təsnifatları səciyyələndirərək, həm “Oğuznamə” gələniyinin əsası sayılan “kök”ün islamiyyət öncəsinin mənzum məhsulu olaraq ortaya çıxdığını, həm də bu “kök”ün sonrakı mərhələlərə mənşur və ya mənzum-mənşur olaraq keçməsi olayını müşahidə etdik. Təqdim edilən təsnifatların üzə çıxardığı məsələlərdən biri də “Oğuz Kağan” dastanının və ya “Oğuznamə” epos gələniyinin “bitik”, “namə” və “kitab” kimi adlarla adlandırılması və bu ifadələrin hansı şərtlər daxilində yazıya keçməsi haqqında yeni elmi təhlillərin aparılmasının zəruriliyi məsələsi oldu. Bu məsələnin isə başqa bir araşdırma yazısı ilə təhlil edilə biləcəyini nəzərə alaraq mövzumuza aşağıdakı kimi davam edirik.

2. Dastanların struktur özəllikləri

Türk dastanlarının təhkiyə edilməsində üç söyləmə üsulundan istifadə edildiği görülməkdədir. Bu üsullar, nəzm, nəsr və nəzm-nəsr qarışığından ibarətdir. Dastanın təhkiyəsiylə bağlı istifadə olunan bu üsulların hər hansı biri ilə ozanın sazından duyulan melodiyalar birləşərək təbii dastan kompozisiyasını yaradırlar (10, 154). Bu fakt əsasən, türk dastanlarının söylənməsində ozanın, ya da təhkiyəçinin rolunun çox önəmli olduğunu qeyd etməliyik. Dastan söyləmə gələniyində söyləyicinin rolu haqqında N.Yıldızın irəli sürdüyü fikir də bu baxımdan diqqət çəkməkdədir. O, söyləyicinin mənanı qüvvətləndirmək və ifadə zənginliyi yaratmaq üçün istifadə etdiyi metodlardan birinin onun səs təqlidindən əmələ gələn kəlmələri sıxlıqla təkrar etməsi sayəsində olduğunu yazmışdır (11, 54).

Qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanın dünyaya gəlməsi və ya səhnəyə çıxmasına bağlı olaraq özəl bir təhkiyə üsulu tətbiq edilir. Bu təhkiyə mərhələsində sıx bir şəkildə mübaliğə, bənzətmə, təzad və müqayisə kimi vasitələrdən istifadə olunur. Və bu duruma adekvat olaraq Oğuzun anadan olması olayını müşahidə edirik: “Yenə günlərdən bir gün aydın oldu gözləri, rəngləndi, işıq doldu, Ay Kağan’ın o gün bir oğlu oldu. Bu uşağın üzü gömgöy, ağız qıpqırmızı rəngdəydi, bənizi od kimiydi. Gözləri ala, saçı və qaşları qara idi. Pərilərdən daha gözəl idi. Bu uşaq anasından bir dəfə süd əmdi və bir daha əmmədi. Çiyət, yemək və şərab istədi. Dilə gəlməyə başladı; qırx gün sonra böyüdü, yeridi, oynadı. Ayaqları öküz ayağı kimi, beli qurd beli kimi, çiyinləri samur çiyini kimi, sinəsi ayı sinəsi kimi idi” (7, 115). Manas dünyaya gəldiyində isə “bəyaz əti ağappaq, sümüyü də polad kimi idi” (7, 498) sözləriylə təqdim olunur.

Qeyd edək ki, şifahi ənənədən gələn dastan mətnində ətraf və məkan olduğu kimi, yeni təbii şəkliylə təsvir olunmalıdır. Dastan qəhrəmanının bütün fəvqəladə özəllikləri təhkiyəçi tərəfindən sadələndirdikdən sonra, o, dastandakı hərəkətin “tənzimləyicisi” olaraq təqdim edilir ki, bunun da təbii məkan daxilində baş verdiyinə diqqət edilməlidir. Hər hansı bir dastanın təbiiliyi onun həyatla, gerçək yaşamlı olan əlaqəsinə əsaslanmalı və dinləyici kütləsi üzərindəki təsiri də birbaşa bu bağlantıya görə müəyyən edilməlidir. Təxəyyül gücünün bu çərçivədə real həyat qəlibinə salınması isə zərurət tələb edən bir meyara çevrilməlidir. Bu durumda dastanı dinləyənlər, dastandakı olayları, bir növ, yaşayaraq, özlərini dastan qəhrəmanı ilə eyniləşdirə bilməlidirlər. Çünki dastanı aktual edən məsələ söyləyici ilə dinləyici arasında sözüngədən əlaqənin qurulmasıdır. Dastan dinləyicisi olan şəxs söylənilən olayın alıcısı qismində çıxış edir. Dastan söyləyicisi olan şəxs həm keçmiş, həm də gələcəyi yaşadığı zaman qədər mükəmməl bilir, o, hər cür həqiqətin mənasını, həyatın sirrini və dünyanın gedişatını dərk edir və dastandakı olaylara şahidlik edən bir hakim mövqeyindədir. Dastanın

təhkiyə edildiyi ortamda müşahidə edilməsi labüd olan xüsuslar bundan ibarətdir: Qəhrəmanlıq dastanlarındakı təhkiyənin, özəlliklə qəhrəmanın dünyaya gəlməsi və yetkinləşməsiylə bağlı hissələrində həm sürətliliyin, həm də axıcılığın olması zəruridir. Ancaq qəhrəmanın savaşı və mücadiləsinin yer aldığı hissələrdə sürət və axıcılıq zəifləməkdə, dastan söyləyicisinin bu hissələrdə ən kiçik detallı da göz ardı etməyib, eyni motivi bir neçə dəfə təkrarlayaraq təhkiyəni daha da uzatması gərəkdir.

Uyğur dastan söyləyiciləri tərəfindən uyğur hərfilə yazıya alınan və tək nüsxəsi əlimizdə olan Oğuz Kağan dastanı da, üzərində durduğumuz üsul və özəllikləri özündə əks etdirən dastan olaraq aşağıdakı hissələri ehtiva edir:

1. Oğuz Kağanın fəvqəladə bir şəkildə dünyaya gəlməsi ilə analoqu olmayan bir tərzdə sürətli böyüdüyünün təhkiyə edildiyi hissə (7, 115);

2. Oğuz Kağanın mənsub olduğu xalqın təhlükəsizliyi naminə vəhşi bir heyvanı öldürməsindən və alplıq mərhələsinə keçməsindən bəhs edilən hissə (7, 116);

3. Oğuz Kağanın evlənmələrinin təhkiyə edildiyi hissə. Bu hissədə Oğuz Kağan Tanrı tərəfindən işıq və mübarək ağac vasitəsilə göndərilən iki mübarək qadınla evlənir və hər birindən üç oğlu dünyaya gəlir (7, 117);

4. Oğuz Kağanın dünyanın dörd bir tərəfinə hakim olmaq və türk törəsini bütün dünyaya yaymaq düşüncəsini xalqına bəyan edərək fəthlərə başladığı və ordu göndərərək dörd bir tərəfi hakimiyyəti altına aldığı təhkiyə edildiyi hissə. Oğuz Kağan tərəfindən boy və uluslara Qarluq, Qanlı, Qıbçaq kimi fərqli adların verildiyi, mədəni qəhrəmanların (demiurqların) həyatı asanlaşdıran yeniliklər gətirdikləri və dövlət idarəsilə əlaqəli qaydaların yaranmasını əhatə edən bu hissəni, dastanın əsas hissəsi olmaqla digər bölümlərlə müqayisədə daha həcmli sayı bilir (7, 118-125);

5. Oğuz Kağanın gerçəkləşdirdiyi fəthlərin sonucunda ölkəsinə dönməsi və ölkəsini oğulları arasında paylaşdırmasının təhkiyə edildiyi hissə (7, 125-127).

Bilavasitə uyğur hərfilə yazılan “Oğuz Kağan” dastanında əksini tapmış yuxarıdakı hissələrin də bir çox qəhrəmanlıq dastanlarında bənzər və bir az fərqli şəkildə müşahidə edildiyini qeyd edirik. Və türk dastanlarındakı bütün qəhrəmanların normalıq xaricində, yəni fəvqəladə şərtlərin müşayiətilə anadan olduqları, sürətli bir şəkildə boy atma mərhələsinə girdikləri, özlərini təsdiq edə bilmək və alplıq (igidlik) statusunu əldə etmək üçün bir qəhrəmanlıq olayı gerçəkləşdirdikləri də müşahidələrimizdə yer alan özəlliklərdəndir. Təbii ki, bu özəlliklər sırasına qəhrəmanın öz hakimiyyətinin sərhədlərini genişlətmək cəhdləri, dustaqlıq və sürgün həyatını başa çatdırması və qaçırılan qohumlarını xilas etməklə işğalçı – yad xanların “dərslərini” verməsi də əlavə edilə bilər.

Ümumi olaraq islam öncəsi türk dastanlarında diqqət çəkən ən ümdə özəlliklər aşağıdakılardan ibarətdir. Onlar:

a) şifahi (sözlü) ədəbi salnamələrdir;

b) olaylar geniş ərazilərdə cərəyan edir;

c) ümumilikdə bir neçə hissədən əmələ gələn mənzum əsərlərdir;

ç) söyləyicilər qəhrəmanların fəaliyyətlərini böyük bir həyəcanla və mərasimi üslubla təhkiyə edir;

d) bütün olaylar yarı Tanrı durumunda olan bir qəhrəmanın ətrafında davam edir;

e) uzun səfərlər vardır;

ə) çox zaman olaylara qeyri-adi varlıqlar da qatılır;

f) uzun bir söyləmə, təsvir və dialoq hissələri vardır;g) təhkiyə içində təhkiyəyə yer verilir;

h) təşkil olunan böyük törənlərdəki söyləyişlər və geniş xalq kütlələrinin heysiyyəti ön plandadır.

3. Qəhrəmanların missiyası

Ümumi türk sahəsindəki dastanların hər birində qəhrəmanlığın əsas mövzu olması gərəklı şərtlərdən ən başlıcasıdır. Və “epos” dediyimiz bu dastanlardakı macərə və ya olayların atlı-köçəbə həyatının yaratdığı “alp” (qəhrəman) tipi ətrafında cərəyan etməsi də tamamilə təbii bir sürəkdir. Dastanlarda alp kimi yer alan qəhrəmanın onu yetişdirən və meydana çıxardan xalqın (dastan xalqının) arzu və istəklərini ifadə etməsi və bunu hər addımda bürüzə verməsi də diqqəti cəlb edən bir olaydır. Bəhsini etdiyimiz qəhrəman-alpın yenə də dastan xalqının düşüncə və tələqlərinə uyğun olaraq mücadilə etməsi və dastan xalqı naminə zəfərlər qazanması da mühüm epik elementlərdən biri kimi görünür.

Alp tipinə aid edilən dastan qəhrəmanı türk xalqlarının yaşadığı bölgələrə görə bəzi dəyişikliklər əxz etməkdədir. Örnək olaraq, Güney Sibirdən toplanan və əski komponentlərlə zəngin olan qəhrəmanlıq dastanlarındakı alpların fəaliyyətlərinə diqqət yetirək. Bu dastanlarda təsvir edilən alpların çox dar bir çərçivədə ailələri və boyları üçün mübarizə apardıqları, sadəcə, mənsub olduqları uluslarını əsarətdən xilas etdikləri və təcavüzlərə qarşı müdafiə edilməyi məqsədə çevirdikləri görülməkdədir (1, 9-10).

Qeyd edək ki, dövlət şüuruna erkən dövənlərdə nail olan və fərqli boylar ilə xalqları tək dövlət çətiri altında birləşdirməyi bacaran türk qəhrəmanlıq dastanlarındakı alp tipinin (xüsusilə Oğuz Kağan ilə Manasın) vəzifələri sırasına, “gündüz oturmada, gecə yatmadan çalışmaq”, “azı çox qılmaq, acı doyurmaq”, “yoxsulu geydirmək”, “başlıya baş əydirmək”, “dizliyə diz çökdürmək”, “dostları güldürmək, düşmənləri ağlatmaq” kimi və eyni zamanda “Tanrı kimi göydə yaradılmış” olmaq funksiyaları da daxildir. Qəhrəmanlıq dastanlarında təsvir edilən baş qəhrəmanların, özəlliklə çətin vaxtlarda və xalqın hər hansı bir xilas edicini gözlədiyi zaman kəsiyində “zühur” etmələri diqqəti cəlb edən faktlardandır. Anadan olma olaylarının fəvqəladə nüanslar zəminində gerçəkləşməsindən əlavə, onların ümumən bəy və ya xan soyuna mənsub olmaları və sadə insanlar silsiləsindən ayrılmaıqları görülməkdədir. Yakut və Tuva dastanlarında yer alan Er Soqotox ilə Arı-Xan və “Oğuz Kağan” dastanındakı Oğuz, yer üzündə yaradılan ilk insan olma vəsfini daşıyan qəhrəmanlar sferasında görülməklə bərabər, həm də öz ağıl-məharətləri sayəsində (bəzən bu sferaya Tanrının himayəsi də daxil olur) mədəni qəhrəmana çevrilib, yeni sivilizasiyalar inşa edən demiurqlardır. Bu özəlliklərinə görə təhlil etdiyimiz dastan qəhrəmanlarını, kəltür və mədəniyyət qəhrəmanları olaraq keyfiyyət qazanan və cəmiyyətlərin çağdaşlaşma macərəsini öz şəxsiyyətlərində əks etdirən qəhrəmanlar kimi səciyyələndiririk.

Türk qəhrəmanlıq dastanlarının baş qəhrəmanları ümumən oğlan (erkək) olaraq dünyaya gəlirlər, ancaq qırğızların “Canqıl Mirza”, xakasların “Ay Xuucın”, “Xuban Arıg”, tuva türklərinin “Boktuq Kiriş-Bora Şeeley” və qaraqalpaq türklərinin “Qırx Qız” adlı dastanlarında qadın baş qəhrəmanlara da rast gəlinir. Tanrının himayəsində olmaqla özləri qədər cəsür, çevik və ağıllı atlara sahib olan, orta dünyanın xeyirxah insanlarından edilən köməklərin xaricində, fəvqəladə varlıqlardan da yardımlar alan və sadə insanlara görə daha çox dözümlü və savaşıçı olan qadın qəhrəmanlar, yuxarıda

qeyd edilən səbəblər dolayısıyla, çıxdıqları səfərlərdə çətin mücadilələr aparmalı olurlar. Bütün mücadilələr, məruz qaldıqları imtahanlar nə qədər çətin və ağır olsa da, bahadır-igidlər onları qəhrəman edən özəllikləri müqabilində qalib bir şəkildə vətənlərinə geri döndürlər. Dastandakı qəhrəmanların vurğuladığımız çətin mücadilələri, mənsub olduqları xalqın da yenidən nizam və firavanlıq içində yaşamalarına imkan yaradır.

İslami dövrdəki türk dastanlarının baş qəhrəmanı “qazi” tipi olaraq qarşımıza çıxır. Qazinin din və vətən uğrunda savaşımasından əlavə, eyni zamanda dindar bir xarakterə sahib olduğu da müşahidə edilir (4, 112-119). Bu olayın ilk nümunəsi Rəşidəddin “Oğuznaməsi”ndəki Oğuz xanın timsalında “alpərən” adıyla yer alır ki, bu ifadənin daha çox türklərin islamiyyəti qəbul etməsi və ya islam mədəniyyətinə daxil olması sayəsində formalaşdığı diqqəti cəlb edir. İslamiyyət öncəsi türk xalqının zövqünü oxşayan və belə qəbul edilən “alp” tipindən sonra, irəliki mərhələdə yeni bir inanc və ülkünü təməlində qoruyaraq və dəyişikliyə məruz qalaraq ortaya çıxan “qazi” tipini görürük. Qazi tipinin isə Anadoluya gələn və bu bölgədə mücadilələr verən müsəlman-türklərin dastandakı təmsilçisi olduğu birmənalı şəkildə qəbul edilir.

İşin elmi yeniliyi və əsas nəticəsi: Beləliklə, bu yazımızdakı bəzi təsbitlərə istinadən deyə bilərik ki, türk dastan mətnlərinin şifahi olaraq söyləndiyi zaman kəsiyi çox əski dövrləri (eramızdan öncəki dönmə) əhatə edir. Bu gerçəkliyə görə də əski türk xalqlarının “qam”, “ozan” kimi tiplərinin irəliki mərhələlərdə “yeni türk dastan söyləyici tipini” yaratdığını rahatlıqla söyləmək mümkündür.

Araşdırma dairəsinə daxil edilən türk qəhrəmanlıq dastanlarının bir çoxunda isə struktur özəllikləri baxımından bənzərliklər vardır. Türk dastanlarında qeyri-adi elementlərin zənginliyi, qəhrəmanların sıradan olmayan, fəvqəladə varlıqlarla mücadilə etmələri və hər mücadiləni zəfərlə sona çatdırmaları da ümumi türk dastan gələniyinin orta özəlliklərindəndir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən türk dastanlarının tədqiqində nəzəri ədəbiyyat kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə həmin dastanların ali məktəblərdə tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aça M. Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri // Milli Folklor Dergisi, S. 48, 2000, s. 5-18
2. Banarlı N. S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1983
3. Elçin Ş. Halk Edebiyatına Giriş. Ankara, 1986
4. Kaplan M. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-3, Tip Tahlilleri. İstanbul, 1991
5. Köprülü M. Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1981
6. Qafarlı R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU, 2002
7. Ögel B, Türk Mitolojisi. I c, Ankara, 1993
8. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, 2008
9. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenlər). Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları. İstanbul, 1999
10. Yıldırım D, Türk Bitiği. Ankara, 1998
11. Yıldız N. Manas destanı (W. Radloff) ve Kırgız kültürü ile ilgili tespit ve tahliller. Ankara, TDK, 1995